

Jan Mervart, Jiří Růžička: „Rehabilitovat Marxe!“ Československá stranická inteligence a myšlení poststalinské modernity

Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2020, 324 s.

„Rehabilitovat Marxe!“ Tak zní titul článku českého filosofa Josefa Cibulky z roku 1967, který si pro název své monografie s podtitulem *Československá stranická inteligence a myšlení poststalinské modernity* zvolili Jan Mervart s Jiřím Růžičkou. Kniha je dalším přírůstkem do edice *Po válce*, kterou vydává Nakladatelství Lidové noviny. A tento zatím poslední přírůstek pomáhá edici udržet její vysoce nastavenou laťku.

Titul knihy odkazuje k československému myšlení padesátých a šedesátých let, které lze charakterizovat právě jako nové promyšlení Marxova odkazu po pádu stalinské ortodoxie. „Poststalinská modernita“ v podtitulu odkazuje k období počínajícímu smrtí Stalina v roce 1953 a končícímu invazí vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968. „Myšlení“ a „inteligence“ pak odkazují ke stranické intelektuální produkci. Ta je v knize reprezentována převážně filosofií, ale zastoupeny jsou i další obory jako historie, sociologie, právní věda, ekonomie nebo psychologie.

Československé poststalinské myšlení chápou autoři jako charakteristické pro širší projekt socialistické modernity, do které spadá i předcházející období ortodoxního stalinismu. Zatímco ortodoxní stalinismus charakterizují jako rigidní myšlenkový systém, poststalinské období se naopak vyznačuje výraznou vnitřní pluralitou. V poststalinském myšlení oba autoři identifikují tři základní myšlenkové proudy – dialektický determinismus (např. Josef Cibulka, Jindřich Zelený), marxistický humanismus (např. Karel Kosík, Ivan Sviták, Robert Kalivoda) a technooptimismus (např. Radvan Richta, Radoslav Selucký). Všem třem proudům byla podle autorů společná snaha revidovat předchozí poststalinskou or-

todoxii, snaha vyrovnat se s ní a překonat ji. Nejednalo se však o úplné odmítnutí. Slovy autorů šlo „o zacelení jizev stalinské modernity prostřednictvím úplné a důsledné socialistické modernity“ (s. 12).

Hlavní část knihy (kapitoly druhá až pátá) čtenáři ukazuje, jak jednotlivé proudy a autoři reagovali na rozmanité myšlenkové výzvy vycházející z Marxových děl i pozdějších leninských a stalinských interpretací. Kromě toho českoslovenští myslitelé vstupovali do aktivního dialogu se západními intelektuálními proudy, zejména s euromarxismem, fenomenologií a existencialismem. To vedlo československé myslitele ke snahám nově promyslet celou řadu problémů jako například otázky lidské subjektivity, význam kultury a umění, roli vědy a techniky nebo vztah marxismu ke křesťanství.

Těmto i mnohým dalším intelektuálním výzvám věnují autoři detailní pozornost a s erudicí sobě vlastní provádějí čtenáře komplexním světem tehdejšího myšlení. Čtenáři by mohli nabýt dojmu, že v ruce drží jakési dějiny socialistické filosofie. Této charakterizaci se však autoři brání. Neusilují o náčrty intelektuálních genealogií, nechťejí s tehdejšími autory polemizovat nebo naopak vyzdvihovat jejich nadčasovost a originalitu, jak by to odpovídalo dějinám filosofie (s. 34–36). Úmyslem obou autorů je spíš porozumět poststalinskému myšlení zevnitř a porozumět mu právě jako specifickému projevu socialistické modernity. Tomu odpovídá i sociologizující a historizující rámování celé knihy, které je patrné zejména v kapitole úvodní.

V jistém ohledu si oba autoři počínají více jako kulturní antropologové než jako filosofové. Kulturnímu antropologovi je totiž jedno, jestli se snaží postihnout kosmologii Papuánců nebo „kosmologii“ moderních intelektuálů. Důležité je především popsat vnitřní logiku takové kosmologie a nezaujímat k ní apriorně moralizující stanovisko (s. 28). To se autorům díky jejich obdivuhodně detailní obeznámenosti s teh-

dejší intelektuální a kulturní produkci daří dost dobře. Zvoleným přístupem se přitom blíží práci Petra Fidelia zkoumající vnitřní logiku ideologické propagandy KSČ let sedmdesátých a osmdesátých (P. Fidelius. *Řeč komunistické moci*. Praha: Triáda 2016).

Autorům se při provádění čtenáře zá-koutími poststalinského myšlení daří minimálně dvojí. Jednak jsou navzdory stále přetrvávajícím představám o monolitčnosti a sterilitě myšlení tehdejšího období schopni přesvědčivě doložit, že tu i v rámci oficiální intelektuální produkce existovala podivuhodná a inspirativní myšlenková rozmanitost. Sami autoři tehdejší myšlenky charakterizují jako „vnitřně pluralitní“ a „mnohovrstevnaté“. A pro dnešního čtenáře budou určitě překvapivé i jiné věci. Autoři například ukazují, že ani ortodoxní stalinismus zcela nenadřazoval kolektiv jedinici (s. 93) nebo že nekritická chvála Izraele byla vlastní už stranickým intelektuálům, a není až konjunkturnálním produktem polistopadové doby (s. 201–202).

Druhou předností je potenciál knihy ukázat čtenáři marxistické myšlení úplně jinak než jako soubor vyprázdněných floskulí, které si mnozí pamatují z politických projevů, sdělovacích prostředků nebo povinných marxisticko-leninských školení. Tím jako by titul knihy navíc vyjadřoval aspiraci autorů rehabilitovat Marxe a marxismus v očích současného publika. Tuto aspiraci sdílí s posmrtně vydaným souborem úvah Miloslava Petruska o Marxovi a marxismu (M. Petrusek. *Marx, marxismus a sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství [SLON] 2014). Hloubkou i rozsahem však autoři dalece překračují Petruskovy úvahy, byť se zaměřují jen na specifický výsek marxistického myšlení.

Zpochybňováním zakořeněných stereotypů by kniha mohla velmi dobře posloužit ke kultivaci veřejného diskurzu. Jenže tady asi její recepce narazí na jisté limity. Zejména druhá kapitola, nazvaná „Reálná struktura“, která si klade za cíl uvést čtenáře do fundamentů stalinského a poststalin-

ského myšlení, nezapře filosofickou odbornost obou autorů. Čtenáři nekovani ve filosofii budou s pojmoslovím asi trochu zápat a nebudou s to vždy postihnout relevanci psaného. Mám za to, že by si některé pasáže zasloužily větší míru didaktičnosti a knize by prospěl i věcný rejstřík.

Ze zvolené metody nakonec autoři vystupují v závěrečné kapitole šesté, nazvané „Za obzory poststalinismu“. V ní už se nesnaží porozumět poststalinismu zevnitř, ale snaží se ukázat jeho meze a zaujmout vůči němu kritický odstup. Poukazují například na nedostatečnou konceptualizaci politiky, na nereflektování témat týkajících se sociálních tříd a genderu nebo na neproblematické zacházení s pojmem národ. Velmi trefná (a stále aktuální) je pasáž o nereflektované univerzalizaci vlastních středostavovských hodnot tehdejšími filosofi (s. 205–208).

Vytýkají-li autoři poststalinismu myšlení nedostatečné uchopení témat československého soužití, genderu a politiky, pak jejich výtky poslouží jako velmi příhodný oslí můstek pro formulaci mé vlastní kritiky publikace. Jakkoliv mám za to, že se jedná o publikaci velmi kvalitní, cítím povinnost poukázat na některá slabší místa.

Trochu jako nechtěná ironie působí konstatování o slepotě poststalinských myslitelů vůči tématu československého soužití (s. 196–197). Pokud totiž podtitul knihy hovoří o *československé* stranické inteligenci, pak tím odkazuje spíše ke státnímu útvaru – v hlavních rolích totiž vystupují především již výše zmínění myslitelé čeští. Slovenští myslitelé neabsentují (např. Miroslav Kusý, Dominik Tatarka, Ladislav Novomeský), ale vystupují jen v rolích vedlejších. Ne že by takový krok nemohl mít své opodstatnění. Autoři ale nikde neříkají, že vybraní čeští myslitelé měli na poli intelektuální produkce silnější pozici než myslitelé slovenští, tudíž bychom pro pochopení poststalinského myšlení měli texty těchto českých autorů chápat jako v jistém smyslu autoritativnější. Zdá se pravděpodobné, že

s nějakým takovým porozuměním tehdejší situaci autoři knihy operovali.

Obdobně lze přistupovat i k roli žen myslitelů. Je samozřejmě pochopitelné, že ženy nejsou v knize zastoupeny proporcionálně, neboť muži měli v oblasti intelektuální produkce padesátých a šedesátých let silný institucionální monopol. A jak autoři ukazují, tento monopol byl podpořen silně zakořeněnými genderovými stereotypy (s. 208–215). Jakkoliv v knize figuruje řada myslitelů (např. Růžena Grebeníčková, Irena Dubská), nebylo by od věci tuto nerovnost ve výběru trochu víc rozvést. Jistá tematizace problému se objevuje až v poznámce č. 901 zmiňující profesorku filosofie Jiřinu Otáhalovou Popelovou. Tu, jak se to z formulace poznámky jeví, autoři považují za významnou figuru tehdejší filosofie. Jenže autoři z díla Otáhalové Popelové nečerpají a její role v knize je omezena jen na tento krátký poznámkový štěk.

Autoři tak sami jako československé myšlení předkládají převážně myšlení české a mužské. Tato nereflektovaná dominance mě pak oklikou přivádí k tématu politiky. Dovolím si zde formulovat některé obecnější výtky směřující k nedostatečné tematizaci politiky a moci.

Jak již bylo řečeno, autoři svoji knihu rámuji sociologickými úvahami, které nalezneme zejména v kapitole úvodní. Na obecné rovině se autoři snaží poststalinické myšlení vztáhnout ke kategorii modernity. Kromě této obecné roviny se setkáme s některými konkrétnějšími argumenty, které bychom rovněž mohli označit za sociologické. Autoři například tvrdí, že poststalinická pluralita byla umožněna vědeckou infrastrukturou vybudovanou v období stalinismu (s. 16, 22). Obdobně narážejí na společenské uvolnění druhé poloviny padesátých let (s. 25), které ale blíže necharakterizují. Na jiném místě zmiňují spojitost této plurality s vyhlášením socialistické ústavy v roce 1960 a z ní plynoucí stability socialistického zřízení (s. 26–27). Dalším uváděným faktorem je pak privilegované po-

stavení intelektuálů v tehdejší společnosti (s. 29).

Uvedené faktory představují v argumentaci autorů jakési podhoubí pro nastalou poststalinickou pluralitu. Tu sociologicky charakterizují například takto: „... dominantní postavení strany coby hlavního poznávacího centra bylo jednoduše oslabeno množstvím poznávacích subjektů“ (s. 18). O kus dále říkají, že jednota byla v období stalinismu sankcionovaná a nutná, kdežto v období poststalinismu došlo k zásadnímu otřesení této jednoty (s. 20). Později se pak dozvídáme, že: „Komunističtí intelektuálové nečekali na výsledky oficiální destalinizace, jež byla v Československu značně vlažná, a začali stalinismus spontánně, tj. bez direktiv nadřazených institucí diskutovat...“ (s. 25)

Jakkoliv snaha autorů sociologicky uchopit pluralitu v podmínkách diktatury převyšuje některé starší historické práce (např. M. Vaněk et al. *Ostrůvky svobody: Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR a Votobia 2002), mám za to, že autoři stojí jen na půli cesty. Ne že by v hrubých obrysech nebylo možné autorům přitakat. Zdá se ale, že jejich sociologické argumentaci něco schází.

Můžeme se totiž oprávněně domnívat, že ani vědecká infrastruktura, ani privilegované postavení intelektuálů, ani samotné vyhlášení socialistické ústavy nejsou dostačujícími podmínkami pro vznik svobodnějšího prostoru a myšlenkové diferenciacce. Koneckonců byly stejné faktory přítomny už dříve ve stalinickém Sovětském svazu, a přesto k rozbití tamní myšlenkové ortodoxie asi nevedly. Navíc nesmíme zapomínat, že v poststalinickém Československu měla dominantní pozici KSČ, která měla k utvrzení své pozice k dispozici cenzuru a Státní bezpečnost. Pokud došlo k nějakému uvolnění, pak bychom se v první řadě měli ptát, co se změnilo na tom, jak mocenský aparát promlouval do sankcionování intelektuální produkce. K jakým změnám

muselo v mocenském aparátu dojít, aby si tehdejší myslitelé mohli dovolit revidovat stalinskou ortodoxii nebo vstupovat do dialogu s euromarxisty a nemarxisty? O tom kniha mlčí.

Přitom by se analýza mocenského a politického rozměru tehdejší intelektuální produkce mohla klidně opřít o některé momenty, na které autoři narážejí spíše mimoděk. V knize objevíme formulace jako „teoretické kolbiště“ (s. 19), „rivalizující přístupy“ (s. 86) nebo „vyřizování účtů“ (s. 138). Konkrétních příkladů intelektuálních neshod je pak kniha plná. Jinde zase objevíme narážky na konflikt mezi intelektuály a stranou (s. 21, 187). K témuž směřuje i poznámka týkající se intelektuálního střetu mezi Louisem Althusserem a Rogerem Garaudyem, který byl rovněž soubojem, který se týkal postavení obou myslitelů uvnitř Francouzské komunistické strany (s. 105).

Chceme-li tehdejší intelektuální pluralitu a intelektuální produkci lépe porozumět, pak nelze tyto sváry považovat za něco nízkého, za poklesky intelektuálů nepatřící do analýzy dějin myšlení. Naopak, těmto sporům o různé druhy kapitálu od vědecké pravdy po hmotný zájem, které mají jednotliví aktéři v sázce, bychom měli připisovat větší signifikanci. Pak už jen záleží na tom, jestli se jedná o boje uvnitř intelektuální obce (kdy jde vědomí náležitosti k intelektuálnímu stavu stranou), o snahu intelektuálů etablovat se jako specifická třída tvářící v tvář stranické reprezentaci (kdy naopak vyniká jednota téhož stavu), nebo o souboje mezi intelektuály odvislé od vnitrostranického boje. To nám i pomůže zpětně lépe pochopit poststalinické myšlení jako takové. Inspirací pro takovou analýzu se nabízí celá řada (např. P. Bourdieu. *Homo Academicus*. Stanford: Stanford University Press 1988; G. M. Derluguian. *Bourdieu's Secret Admirer in the Caucasus: A World-System Biography*. Chicago: The University of Chicago Press 2005; G. Eyal. *The Origins of Postcommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis: The University of Minnesota Press 2003).

Minneapolis: The University of Minnesota Press 2003).

V návaznosti na argumenty Mary Heilmann týkající se pražského jara (M. Heilmann. *Československo: Stát, který zklamal*. Havlíčkův Brod: Petrkov 2020, s. 225–233) bychom dokonce mohli zvážit troufalou hypotézu, že intelektuální pluralita nezapomenutelně z relativně svobodného poststalinického prostoru, jak se domnívají autoři, ale měla základ v poststalinické politické fragmentarizaci KSČ, kdy mohli být jednotliví myslitelé napojeni na soupeřící stranické kluky. To se jako možnost nabízí zejména v případě sporů dotýkajících se vztahů mezi Čechy a Slováky nebo v případě technooptimistického proudu, jehož reprezentanti mohli mít výrazný zájem na promlouvání do ekonomické a průmyslové politiky socialistického státu.

Tak či onak zůstala mocenská dimenze intelektuální produkce poststalinismu autory nepostřižena. Proto se mi jako částečně nepatřičná jeví zmínka práce Katherine Verdery (jde-li o přítomnost Katherine Verdery, tak jen krátce upozorním na to, že odkaz na její práci chybí jak v textu, tak v poznámce č. 583, tak v seznamu literatury) o rumunských intelektuálech v Ceaușescuově Rumunsku (s. 9). Verdery se právě snažila ukázat, že spory tamních literátů, historiků a filosofů o rumunské národní identitě nebyly jen spory intelektuální, ale také spory mocenské, zintenzivněné ekonomii nedostatku (K. Verdery. *National Ideology Under Socialism: Identity and Cultural Politics in Ceaușescu's Romania*. Berkeley: University of California Press 1991). Příjemněji řečeno – nejdříve si intelektuálové musí zabezpečit jistotu pracovního místa a obstarat papír, a pak teprve mohou myslet a psát své hlubokomyslné úvahy. Ostatně na to naráží v knize uvedený a téměř schopenhauerovsky laděný výpad Egona Bondyho na adresu tehdejší oficiální inteligence (s. 207).

Jinými slovy řečeno, výchozím bodem by se napříště mohla stát Bourdieuova kri-

tická poznámka adresovaná Michelu Foucaultovi, v níž mu namítá, že se snaží pochopit pole intelektuální produkce nezávisle na tom, jakou (mocenskou) pozici v daném poli jednotliví intelektuálové zaujmají (P. Bourdieu. „The Peculiar History of Scientific Reason.“ *Sociological Forum*, 1991, 6 (1): 3–26, s. 11). Jakkoliv Jan Mervart s Jiřím Růžičkou velmi solidně postihují hloubku a rozmanitost tehdejšího myšlenkového světa, nabízejí jen (jakkoliv erudovaný) intelektuální spektakl. V tom spatřuji i jistý paradox knihy – ačkoliv se autoři hlásí k marxismu a kritické teorii, zůstává mocenskopolitická rovina věci stranou jejich výkladu.

Nikola Balaš
Etnologický ústav AV ČR, v. v. i.

Miroslav Novák: *Pražské jaro 1968. Přerušená revoluce?*

Praha, Academia 2021, s. 279

Pražské jaro představuje pro českou veřejnost téma stále významné a živé, což dokazuje fakt, že opakovaně vycházejí knihy, které se problematice věnují, a pravidelně jsou tyto knihy vyprodávány. To je případ i poslední tematicky zaměřené knihy *Pražské jaro 1968. Přerušená revoluce?* od Miroslava Nováka, kterou již několik měsíců po vydání těžko hledat na pultech knihkupectví. Téma v sobě spojuje několik okruhů otázek, problémů významných pro české historické vědomí, jako je problém vlastního aktivního sebeurčení českého národa anebo otázka historického významu uvnitř Evropy, potažmo v rámci světového dění. *Pražské jaro* představuje etapu vzednutí národního sebevědomí, vypovídá o představách české společnosti o sobě, zklamáních nadějích, a činí z české společnosti – alespoň na okamžik – místo světoobecného významu. Autor publikace *Pražské jaro 1968* Miroslav Novák nechává filozofické a sociologické otázky stranou a k tématu přistupuje z politologické perspektivy. Vlast-

ní politologická perspektiva však zůstává v práci nespécifikována, nevyjasněna, což poněkud kazí dojem z celkové práce. Namísto teoretického rámování, tedy vymezení politologie jako mřížky, skrze níž chceme události pochopit, autor okolnosti pražského jara podává tak, „jak opravdu byly“, a závěr, k němuž se dopracovává, prezentuje ne jako názor či výsledek analýzy, ale jako „surovou pravdu bez servitků“. S takovými silnými tezemi je potom těžké určit, zda řečené vypovídá více o pražském jaru, anebo spíše o Novákově ne zcela konvenční metodě teoretické práce.

Pražské jaro 1968. Přerušená revoluce? představuje dílo přinejmenším rozporuplné. Na jedné straně působí velmi slibně: představuje práci renomovaného politologa, prvního profesora politologie na Univerzitě Karlově, který studoval a dlouhá léta žil v zahraničí (zejm. ve Švýcarsku a Francii), proto jeho příspěvek do diskuse slibuje kontextualizaci československých událostí roku 1968 do širokého evropského rámce. To se práci částečně daří, zejména poslední, třetí část (*Vnímání a dopady československých událostí v zahraničí*) zasazuje československé události do širšího kontextu a převážně důsledky invaze reflektuje z mezinárodního hlediska. Nevyjasněné teoretické a metodologické ukotvení v úvodních částech knihy však neumožňuje klíčové, závěrečné části vyznít dostatečně přesvědčivě, ztrácí se provázanost textu, a závěr proto působí nutně parciálně. Pochopitelně, je otázkou, zda se lze k nějakému jednoduchému metodologickému uchopení a na základě toho vyvození silného poselství pražského jara ve vztahu ke světovým událostem vůbec dopracovat. S ohledem na politické ideje však takové rámování není nepředstavitelné, naopak pečlivý politologický rozbor záměrů a vizí ve vztahu k realitě československé socialistické společnosti a v konfrontaci s liberálním světovým názorem tehdy a nyní nabízí, dle mého názoru, zajímavé možnosti politologické analýzy a jedná se o přirozený nárok, který